

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1795-1918

Po rozbiorach Rzeczypospolitej parafie prawosławne znajdujące się na obszarze ziem polskich zostały podporządkowane pod obediencję władcy rosyjskich. W celu realizacji nowej polityki państwa wobec ludności prawosławnej na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej dokonano istotnych zmian organizacyjnych w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Obszary nowo włączone do Imperium znalazły się w jurysdykcji ordynariusza nowoutworzonej w 1793 r. diecezji mińsko-izasławsko-bracławskiej¹. Diecezja ta 12 kwietnia 1795 r. została przemianowana na mińsko-wołyńską, a cztery lata później na mińsko-litewską z wikariatem żytomirskim (1795-1799). W 1799 r., obok diecezji mińsko-litewskiej, ustanowiono do obsługi ludności prawosławnej biskupstwo wołyńsko-żytomierskie².

Obwód Białostocki w latach 1795-1806 znalazł się w granicach zaboru pruskiego. Na ziemiach, które w 1795 r. przeszły we władanie pruskie, znajdowała się niewielka liczba wyznawców i duchowieństwa prawosławnego. Wierni Kościoła prawosławnego skupiali się głównie wokół trzech monasterów: w Zabłudowie, gdzie przebywało trzech mnichów i ihumen, w Bielsku (ihumen i dwóch mnichów) i w Drohiczynie (ihumen i dwóch mnichów). Oprócz trzech klasztorów na ziemiach, które przypadły po trzecim rozbiorze Prusom, nie było żadnych innych cerkwi prawosławnych. Monastery te do 1795 r. podlegały archimandrycie słuckiemu³. Władze pruskie, pragnąc uniezależnić prawosławne ośrodki klasz-

¹ S. G. Runkiewicz, *Kratkij istoričeskij očerok 100 – letija Mińskiej Jeparchii*, Mińsk 1893, s. 25.

² S. I. Żyłjuk, *Rosijska Cerkwa na Wołyni (1793-1917)*, Żytomyr 1996, s. 13-14.

³ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie. 1795-1806*, Poznań 1963, s. 231, 232.

torne w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie, projektowały utworzenie samodzielnego biskupstwa, podległego jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego. W tak zwanych Prusach Nowowschodnich, do których należał Obwód Białostocki, władze zaborcze zgodziły się na funkcjonowanie przy istniejących ośrodkach prawosławnych bractw cerkiewnych i zachowanie dotychczasowej tradycji cerkiewnej⁴. Polityka ta została przerwana po traktacie w Tylży (1807), kiedy to Obwód Białostocki został dołączony do zaboru rosyjskiego.

W stosunku do ośrodków prawosławnych na ziemiach włączonych do Rosji Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego podjął energiczne działania. Władze rosyjskie narzuciły ośrodkom prawosławnym ustrój synodalno-konsystorski, likwidując jego odrębność prawną i organizacyjną. Od współzarządzania Cerkwią został odsunięty element świecki, w tym bractwa cerkiewne. Kościół prawosławny na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej zatracił swoją kulturę i specyfikę organizacyjną niezależność, stając się częścią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Na dawnych terenach Rzeczypospolitej odsunięto od godności cerkiewnych miejscowych duchownych, a na ich miejsce wprowadzono duchowieństwo rosyjskie, które ujednolicało życie parafialne i klasztorne według praw kanonicznych i zwyczajów obowiązujących w Cerkwi rosyjskiej. Polityka unifikacyjna doprowadziła do zlikwidowania miejscowej tradycji, lokalnej kultury cerkiewnej i charakterystycznej dla ziem białorusko-litewskich obrzędowości⁵. Pozostałe dawne ziemie wschodnie Rzeczypospolitej znalazły się w granicach Cesarstwa Austriackiego.

Sytuacja prawna nielicznej ludności prawosławnej na terenie Księstwa Warszawskiego gwarantowała jej wolność wyznania i swobody obywatelskie. Podobnie było ze społecznością prawosławną w Królestwie Polskim za panowania Aleksandra I (1801-1825). Car Aleksander I nadał

⁴ Tamże, s. 232-234.

⁵ O dziejach Kościoła prawosławnego do 1918 r. por.: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 781-1049; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596-1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 473-548; tenże, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, wyd. II, Białystok 1997; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; tenże, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; tenże, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

w 1815 r. Królestwu Polskiemu Konstytucję, która w artykule 11 głosiła, że religia rzymskokatolicka jest przedmiotem szczególnej opieki rządu, ale gwarantowała równocześnie pełne prawa innym wyznaniom, „które wszystkie bez wyłączenia obrządku swe całkowicie i publicznie pod protekcją rządu odbywać mogą”⁶. Taki zapis w konstytucji wynikał z faktu, że na terenie Królestwa Polskiego dominowali wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego (83,5%) i greckokatolickiego (2,5%). Ludność protestancka stanowiła 3,75% ogółu mieszkańców Królestwa Polskiego a wyznania mojżeszowego około 10%. Społeczność prawosławna stanowiła niewielki odsetek społeczeństwa⁷.

Pierwszy dekret prawny odnoszący się do Kościoła prawosławnego w Królestwie Polskim został wydany przez cara Aleksandra I. Car 27 lipca 1816 r. polecił władzom Królestwa ustanowienie odrębnego funduszu na rzecz duchowieństwa prawosławnego. Tego samego dnia Aleksander I podporządkował wszystkie cerkwie i monasterie znajdujące się w Królestwie Polskim jurysdykcji biskupa mińskiego, albowiem na jego terenie nie było biskupa prawosławnego. Ponadto car polecił 10 lipca 1816 r. rządowi przekazać Kościołowi prawosławnemu kościół dominikanów w Warszawie i zamienić go na cerkiew⁸. Fakt ten był jednym z pierwszych przypadków przekazania przez władze rosyjskie Cerkwi prawosławnej świątyni należącej do Kościoła rzymskokatolickiego.

Zgodnie z ukazem carskim władze Królestwa opracowały projekt uposażenia duchowieństwa prawosławnego, który został przesłany Aleksandrowi I. Projekt zakładał wydatkowanie z kasy rządowej w 1817 r. kwoty 1 000 złotych na rzecz duchownych prawosławnych i ich rodzin⁹. Władze carskie dążyły do wzmocnienia statusu prawnego i materialnego Kościoła prawosławnego na terenie Królestwa Polskiego. Komisarz carski przy Ministerstwie Oświaty w liście z 10 grudnia 1816 r. do rządu

⁶ Z. A. Stankiewicz, *Królestwo Polskie 1815-1830*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1981, III s. 411.

⁷ *Historia Polski w liczbach. Terytorium, ludność*, Warszawa 1999, s. 63; J. K. Jańczak, *Struktura ludności Królestwa Polskiego 1815-1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1984, t. XIV, s. 25-49; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, Lublin 2002, s. 82.

⁸ *Sumariusz protokołów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815-1867*, t. I, cz. 1, Warszawa 1958, s. 517, nr-y: 2015, 2016 i 2017.

⁹ Tamże, s. 517, nr-y: 2018, 2019 i 2021; B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, pod red. St. Wilka, Lublin 2003, s. 281-282.

Królestwa proponował sprowadzenie odpowiednich duchownych z Rosji w celu omówienia spraw organizacyjnych Kościoła prawosławnego. Projekt ten nie spotkał się z aprobatą rządu ale naciski Petersburga przyniosły wymierne korzyści społeczności prawosławnej. W 1817 r. władze miejskie przekazały parafii prawosławnej w Warszawie działkę pod budowę nowej cerkwi. Budowę cerkwi Św. Trójcy rozpoczęto jeszcze w 1818 r. Na polecenie administracji carskiej władze Królestwa przekazały duchowieństwu prawosławnemu klasztor i kościół dominikanów w Kaliszu. Kościół ten został w 1820 r. przebudowany na cerkiew¹⁰.

Według danych statystycznych w 1824 r. na terenie Królestwa Polskiego było 747 osób wyznania prawosławnego, które uczęszczały do pięciu cerkwi w Warszawie, Lublinie, Kaliszu, Piotrkowie i Opatowie¹¹. Cerkwie te zostały wybudowane głównie przez ludność grecką. Ona to, obok ludności rumuńskiej, stanowiła najliczniejszą grupę wyznawców prawosławia. W Warszawie głównie kupcy greccy i urzędnicy carscy uczęszczali do nowowybudowanej cerkwi Świętej Trójcy. W Lublinie Grecy urządzili cerkiew Narodzenia Bogurodzicy już w 1786 r. w a Piotrkowie cerkiew Wszystkich Świętych w 1788 r. Osiemnastowieczne rodziny miały też cerkwie ufundowane przez Greków św. Atanazego Aleksandryjskiego w Kaliszu i św. Jerzego w Opatowie (1787)¹². Przekształcona z kościoła dominikanów cerkiew kaliska była drugą świątynią prawosławną w tym mieście. Wszystkie cerkwie greckie początkowo należały do jurysdykcji władzy bukowińskiego i mimo ukazu carskiego z 1816 r. nie uznawały władzy biskupa mińskiego. Sytuacja taka zmieniła się dopiero w 1825 r. Aleksander I 24 lutego 1825 r. podporządkował parafie prawosławne w Królestwie Polskim Świętobliwemu Synodowi w Petersburgu a ten włączył je do diecezji mińskiej. Car 22 marca 1825 r. zatwierdził fundusz uposażeniowy duchowieństwa prawosławnego na kwotę 20 000 złotych. Z polecenia Aleksandra I w 1825 r. zaplanowano budowę nowej cerkwi w Warszawie przy ulicy Nowojerozolimskiej¹³.

¹⁰ Sumariusz..., s. 518, nr-y: 2022-2027; B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, s. 282.

¹¹ *Sbornik impieratorskogo Russkogo Istoriczeskogo Obszczestwa*, t. 113/1, s. 279; I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi 1700-1917*, cz. II, Moskwa 1997, s. 468.

¹² K. Sokoł, A. Sosna, *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2003, s. 9-11.

¹³ B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, s. 282.

Za panowania Mikołaja I (1825-1855) nastąpiły kolejne zmiany organizacyjne. Decyzją Świętobliwego Synodu Kościół prawosławny na terenie Królestwa Polskiego został 3 listopada 1827 r. podporządkowany jurysdykcji ordynariusza eparchii wołyńskiej. Zmiany organizacji Kościoła prawosławnego w Królestwie zaakceptował 25 lutego 1829 r. Mikołaj I. Car wyznaczył też pensję w wysokości 8 000 zł dla delegata prawosławnego z Królestwa do Świętobliwego Synodu. Z polecenia cara do Warszawy udał się protoprezbiter katedry metropolitarnej w Moskwie ks. Jakub Dimitriew w celu dokonania reorganizacji Kościoła prawosławnego w Królestwie. Mikołaj I podwyższył wyposażenie duchowieństwa do kwoty 52 800 zł, z czego połowę miał pokryć skarb Cesarstwa Rosyjskiego a drugą skarb Królestwa¹⁴.

Następne dane o ludności prawosławnej posiadamy z 1830 r. Według danych urzędowych na terenie Królestwa Polskiego było „pięć kościołów (*cerkwi* – A. M.) i tyleż parafii oraz 1 klasztor tego wyznania znajduje się w całym kraju. Ogólna liczba wiernych tej religii, stale zamieszkałych, wynosi dusz 342 płci obojej”¹⁵. Liczba wiernych wyznania prawosławnego znacznie różniła się od podanych danych z 1824 r. Ta pozorna różnica wynikała z faktu, że poprzednia statystyka ujęła również osoby jedynie czasowo przebywające na terenie Królestwa. Gdybyśmy do tej liczby dodaliśmy tymczasowo przebywających urzędników carskich i wojskowych liczba wyznawców prawosławia przekroczyłaby tysiąc osób. Według cytowanego wyżej źródła wyznawcy prawosławia uczęszczali do sześciu cerkwi, które znajdowały się w Warszawie (ks. Teofil Nowicki), Opatowie (ks. Joachim Jachniewicz), Kaliszu (ks. Wasyl Borysowicz), Piotrkowie (ks. Grzegorz Sergulowski) i Lublinie (ks. Dymitr Popowicz) oraz w monasterze św. Onufrego w Jabłecznej (pięciu zakonników).

Pretekstem do wprowadzenia nowej polityki wyznaniowej Mikołaja I wobec ziem Królestwa Polskiego był udział duchowieństwa rzymskokatolickiego i unickiego w powstaniu listopadowym (1830-1831). Car wprowadził wówczas istotne ograniczenia wobec Kościoła rzymskokatolickiego, a w przypadku Kościoła unickiego dążył do jego likwidacji.

¹⁴ Tamże, s. 282.

¹⁵ *Rocznik instytutów religijnych i edukacyjnych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1830, s. 114; B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, s. 281; A. Mironowicz, *Spółeczność prawosławna w Królestwie Polskim w latach 1815-1830*, [w:] *Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu*, Białystok 2004.

Zanim zostanie omówiony problem likwidacji Kościoła unickiego w Cesarstwie Rosyjskim wartym przypomnienia są podstawowe fakty z polityki dynastii Romanowych wobec unitów w latach 1795-1830¹⁶. W wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej oraz zmian granic po pokoju w Tylży (1807) i Kongresie Wiedeńskim na terenie Imperium Rosyjskiego znalazło się pięć diecezji unickich: metropolitarna, połocka, włodzimierska, łucka i chełmska. Rosyjski Kościół Prawosławny i panujący w Rosji niechętnie odnosili się do unitów. Powszechnie uważano, że uni-ci powinni wrócić do prawosławia. Latynizacja i polonizacja unitów stanowiła dodatkowy powód do podjęcia takich działań. Po raz pierwszy planową akcję nawracania unitów przeprowadzono na Wołyniu i Podolu w latach 1793-1794. Wyniku prowadzonej akcji misyjnej, kierowanej przez biskupa Wiktora Sadkowskiego, na prawosławie przeszło około 200 parafii unickich i około miliona wiernych¹⁷.

Po śmierci Katarzyny II akcja misyjna ustała. Car Piotr I choć nie lubił unitów, ale ich nie prześladował. Za jego rządów restytuowano, obok istniejącego arcybiskupstwa połockiego, biskupstwo łuckie i brzeskie. Kościół unicki liczył wówczas 1 500 parafii, 80 klasztorów bazylikańskich i 1 428 000 wiernych¹⁸. Aleksander I również nie zwalczał unitów. Po przejściu części unitów na obrządek łaciński wydał nawet dekret zabraniający nawracania unitów. Ukazem z 1805 r. podzielił Kolegium

¹⁶ O polityce caratu wobec Kościoła unickiego por.: E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. I-II, Warszawa 1906; T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki na „ziemiach zabranych” (1815-1839) i Kościół greckokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 1, pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego, Poznań 1979, s. 497-511; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; H. Dylagowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918*, „Przegląd Wschodni”, t. II, z. 2(6), 1992/1993, s. 276-287; tenże, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996; A. Mironowicz, *W związku z 150 rocznicą synodu połockiego (1839-1989)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności*, pod red. W. Grzeszczaka i E. Śliwka, Pieniężno 1992, s. 138-146; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma-Lublin 2001.

¹⁷ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. I, Warszawa 1906, s. 256; H. Dylagowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918*, „Przegląd Wschodni”, t. II, z. 2(6), 1992/1993, s. 277.

¹⁸ *Tamże*, s. 277.

Duchowne na dwa niezależne departamenty: łaciński i unicki. W każdym z nich zasiadali duchowni właściwego obrządku. Takie postanowienie miało zapobiec dominacji duchowieństwa rzymskokatolickiego nad unickim. Aleksander I zgodził się ponadto na ustanowienie unickiej diecezji litewskiej. W konsekwencji w granicach Cesarstwa Rosyjskiego znalazł się cztery diecezje unickie: litewska, połocka, łucka i brzeska. Piąta diecezja unicka – chełmska znalazła się w granicach Królestwa Polskiego.

Zasadnicza zmiana polityki wyznaniowej caratu wobec unitów nastąpiła za panowania Mikołaja I. Car uważał duchownych unickich narodowości białoruskiej lub ukraińskiej za osobowy powiązane z kulturą wschodnią, które należy pozyskać do prawosławia. Za jego rządów więcej uwagi władze państwowe i cerkiewne zwracały na pomoc ludności prawosławnej zamieszkującą zachodnie granice Imperium Rosyjskiego. Carat popierał ideologię państwa prawosławnego opartego na symbiozie: „prawosławia, samowładztwa i narodowości rosyjskiej”. W odróżnieniu od poprzednika car Mikołaj I wspierał tendencje integrystyczne w Cerkwi prawosławnym¹⁹. W przypadku Kościoła unickiego dążono do oczyszczenia obrządku wschodniego z naleciałości łacińskich. Przywrócenie w cerkwiach unickich pełnej obrzędowości wschodniej miało być wstępem do bezkonfliktowego zjednoczenia z prawosławiem. „Nawracanie” unitów na prawosławie nie miało mieć akcji jednorazowej, ale było przygotowane na kilka lat. Główną rolę w tym procesie miał odegrać Józef Siemaszko, stojący od 1828 r. w centrum spraw obrządku greckokatolickiego.

Józef Siemaszko urodził się 25 grudnia 1798 r. we wsi Pawłówka, powiatu lipowickiego. Ojciec jego, Timofiej Siemaszko, był duchownym unickim²⁰. Początki swej edukacji Siemaszko zdobywał u prawosławnego diakona Iwana Boczkowskiego, a następnie w niemirowskim gimnazjum. W 1816 r. wstąpił do Głównego Seminarium w Wilnie, gdzie po czteroletniej nauce uzyskał tytuł doktora teologii. W 1820 r. został wyświęcony przez władzę unickiego Jakuba Martusiewicza na duchowne-

¹⁹ S. W. Rimskij, *Stosunki między Cerkwią prawosławną a państwem w Rosji w XIX wieku*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, pod red. St. Wilka, Lublin 2003, s. 402-411.

²⁰ Dane o życiu Józefa Siemaszki zostały zaczerpnięte z opracowanych przez niego zapisów, por. I. Siemaszko, *Zapiski mitropolita litowskiego izdannyja Impieratorskoju Akademijeju Nauk po zawieszczaniju awtora*, t. I, Sankt-Pietierburg 1893. Biografia Józefa Siemaszki znajduje się w *Podręcznej Encyklopedii Katolickiej*, t. XXXV-XXXVI, Warszawa 1912.

go. Z uwagi na jego duże zdolności organizacyjne i intelektualne Józefa Siemaszko wybrano na członka Konsystorza diecezji łuckiej. W 1822 r. został wybrany przewodniczącym tego Konsystorza i dziekanem łuckim. W tym samym r. wyznaczono go przedstawicielem unickiego departamentu w kolegium rzymskokatolickim w Petersburgu. Siemaszko rozpoczął starania na rzecz poprawy prawnego i materialnego położenia unitów w Cesarstwie Rosyjskim²¹.

W Petersburgu pogłębiło się wyniesione z dzieciństwa przywiązanie Józefa Siemaszki do prawosławia. Siemaszko sam przyznał później, że w Kościele prawosławnym oczarowała go architektura sakralna, malarstwo i śpiew. Doznania artystyczne nie przysłoniły mu różnic dogmatycznych i organizacyjnych obu Kościołów. Świadomość ich przewyżczenia legła u podstaw przyszłej działalności duchownego unickiego. Pomogło mu w tym poznanie w Petersburgu teologii prawosławnej i bogactwo wartości religijnej prawosławia. Kilkanaście lat później Siemaszko napisał: „(...) dawno przekonałem się do prawosławia Cerkwi wschodniej, a to dzięki czytaniu i szczegółowym poszukiwaniom, a jednocześnie należałem do Kościoła zachodniego”²². Podjęcie działalności w kierunku zjednoczenia unitów z Cerkwią prawosławną napotkało szereg przeciwności. Przeciwnie zjednoczeniu było duchowieństwo rzymskokatolickie i znaczna część unickiego. Niekonsekwentną politykę w stosunku do unitów prowadziła hierarchia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i administracja carska. Jedynie dzięki szczególnym zdolnościom organizacyjnym Józefa Siemaszki udało się zahamować latynizację obrządku unickiego i zainteresować planem zjednoczenia swych współwyznawców oraz wpływowych osób w Moskwie i Petersburgu. Działalność tę Siemaszko mógł podjąć po objęciu w Konsystorzu wszystkich spraw związanych z funkcjonowaniem Kościoła greckokatolickiego w Rosji. Będąc w Petersburgu Siemaszko doprowadził w latach dwudziestych XIX wieku do powrotu z katolicyzmu 20 tysięcy unitów, do wydania edyktu przez cara Mikołaja w 1826 r. zakazującego budowy kościołów łacińskich wśród ludności unickiej i zakazu z 1827 r. wstępowania do klasztorów bazylikańskich nie unitów²³.

²¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596-1918)*, s. 537-538.

²² I. Siemaszko, *Zapiski...*, s. 30.

²³ W. F. Bacianowski, *Iosif Siemaszko i wozsojedinienije unitow*, „Istoriczeskij Wiestnik”, t. XIV, 1893, s. 866.

W 1827 r. Józef Siemaszko opracował memoriał o stanie Kościoła greckokatolickiego w Rosji, w którym przeanalizował dzieje unii i przedłożył plan zjednoczenia unitów z Cerkwią prawosławną. W świetle memoriału Kościół unicki liczył około 1 535 197 wiernych skupionych w 1 469 parafiach²⁴. Projekt zyskał poparcie cara Mikołaja I. W 1828 r. nastąpiły pierwsze istotne posunięcia oddzielające unitów od katolików, m.in. powołanie niezależnego od Kolegium Rzymskokatolickiego Greckokatolickiego Kolegium Duchownego i reorganizacja struktur diecezjalnych Kościoła. Ukazem z 22 kwietnia (4 maja – nowy styl) 1828 r. Mikołaj I poddał Greckounickie Kolegium Duchowne pod zwierzchnictwo biskupa wileńskiego Jozafata Bulhaka²⁵. Z czterech diecezji unickich utworzono dwa biskupstwa: białoruskie z siedzibą w Połocku i litewskie z rezydencją w monasterze w Żyrowicach. W przeciwieństwie do hierarchii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Józef Siemaszko stopniowo wprowadzał zmiany w systemie zarządzania Kościołem, w obrzędach, tradycji i liturgii, np. zakaz wysyłania unitów do seminarium katolickiego w Wilnie, utworzenie seminarium unickiego w Żyrowicach, oparcie szkolnictwa unickiego na systemie szkolnictwa prawosławnego, zrównanie prawne unitów z prawosławnymi w szkołach. Wprowadzone w latach 1828-1829 zmiany doprowadziły do odseparowania się hierarchii unickiej od katolickiej, zorganizowania własnego szkolnictwa i wzrostu nastrojów proprawosławnych wśród duchowieństwa i wiernych Cerkwi greckokatolickiej²⁶.

Przeprowadzenie takich zmian wymagało przynajmniej neutralnej postawy biskupów unickich: wileńskiego Jozafata Bulhaka (1817-1839), połockiego Jakuba Martuszewicza (1823-1833), łuckiego Cyryla Sierocińskiego (1827-1833) oraz dwóch sufraganów: Adriana Hołownię, biskupa orszańskiego (1827-1831) i Leona Jaworowskiego, biskupa brzeskiego (1811-1833). Biskupi ci nie cieszyli się zaufaniem władz rosyjskich, dwóch z nich – Hołownia i Sierociński zmarli w 1831 r., a Jaworowski i Martuszewicz w 1833 r. Jozafat Bulhak, który po Martuszewiczu objął arcybiskupstwo połockie (1833-1838), pozostał wierny unii. Pomimo to arcybiskup połocki podpisał wszystkie rozporządzenia, które przygotowywały likwidację obrządku greckokatolickiego. W 1829 r. Józef Siemaszko został sufraganem diecezji białoruskiej.

²⁴ T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 497.

²⁵ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego...*, cz. II, s. 59-60.

²⁶ H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996, s. 83-84.

Józef Siemaszko, znając dzieje wprowadzenia unii, pragnął za wszelką cenę nie dopuścić do przemocy przy jej likwidacji. Zdawał sobie doskonałe sprawę, że o postawie wiernych zadecydują ich duchowni. Biskup Siemaszko uważał, że „prosty lud stanie się prawosławnym tak szybko, jak szybko jego duchowieństwo stanie się prawosławnym”²⁷. Ocena jego zyskała potwierdzenie w historii. Parafie unickie szybko stawały się prawosławnymi, gdy przeszli na „wiarę grecką” ich proboszczowie. Tam, gdzie księża opierali się przyjęciu prawosławia, dochodziło do wystąpień i protestów. Ażeby proces likwidacji unii przybrał charakter łagodny, szczególną rolę w nim przypisano szkołom unickim, a zwłaszcza seminarium w Połocku i Żyrowicach. Wychowywano tam duchownych w duchu teologicznej i kulturowej jedności z Cerkwią prawosławną.

Prace nad przygotowaniem synodu zjednoczeniowego zostały przyspieszone wybuchem powstania listopadowego. Pomimo, że metropolita unicki Bułhak wystosował „Okólnik do duchowieństwa i wiernych” piętnujący powstanie listopadowe to w jego przebieg zaangażowała się znaczna część hierarchii i duchowieństwa unickiego. Na początku panowania Mikołaja I bazylianie posiadali trzy prowincje (litewską, białoruską i ruską) z 80 klasztorami męskimi i blisko 800 zakonnikami. Siemaszko wykorzystał udział duchownych unickich w powstaniu jako pretekst do rozwiązania wielu klasztorów bazyliańskich. W 1832 r. i w latach następnych rozwiązano ponad 50 klasztorów bazyliańskich a Ławrę Poczajowską przekazano we władanie prawosławnych²⁸.

Doceniając lojalną postawę biskupa Józefa władze carskie wyraziły zgodę, po śmierci biskupa Jakuba Martusewicza w 1833 r., na wybór Siemaszki na ordynariusza diecezji litewskiej. Objęcie jej przez Siemaszkę praktycznie oznaczało rozpoczęcie aktu zjednoczenia unitów z Cerkwią prawosławną. Istotną przeszkodę na tym polu stanowiła polityka ordynariusza nowo utworzonego biskupstwa prawosławnego w Połocku. Biskup Smaragd - narodowości rosyjskiej - nie znał specyfiki prawosławia na Białorusi, a tym bardziej unii. Jego administracyjne metody likwidacji unii wywołały liczne protesty ze strony miejscowej ludności. Wprowadzenie wielkoruskiego prawosławia, niszczącego lokalną tradycję, niechęć-

²⁷ I. Siemaszko, *Zapiski...*, s. 30.

²⁸ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego...*, cz. II, s. 77; P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, s. 157, 161; B. Ku-mor, *Historia Kościoła*, t. VII, Lublin 2001, s. 114.

nie zostały odebrane w diecezji połockiej przez wiernych Kościoła prawosławnego i greckokatolickiego. Ponownie odradzały się prokatolickie sympatie wśród duchowieństwa unickiego. W tej sytuacji Siemaszko złożył wniosek o podporządkowanie Greckokatolickiego Kolegium Duchownego Świętemu Synodowi, a po jego odrzuceniu, 12 maja 1833 r., złożył prośbę o przyjęcie unitów do Cerkwi prawosławnej. Jednocześnie biskup litewski przeprowadził istotne reformy w Kościele greckokatolickim. Władyka litewski zlikwidował prawo patronatu i ktitorstwa, wprowadził do Kościoła unickiego prawosławne księgi liturgiczne. W cerkwiach ponownie wprowadzono ikonostasy, prawosławne utensylia i szaty liturgiczne.

W celu wprowadzenia powyższych zmian w Kościele unickim, Józef Siemaszko konsekrował w styczniu 1834 r. trzech biskupów pomocniczych: Bazylego Łużyńskiego, Jozafata Żarskiego i Antoniego Zubka. Sam biskup litewski przeprowadzał wizytację cerkwi unickich, badając stosunek duchowieństwa i wiernych do jego reform. Podczas wizytacji zbierał również podpisy duchownych pod aktem deklaracji przyłączenia do Cerkwi prawosławnej. Przeciwników zjednoczenia spotykały represje ze strony biskupa Józefa. Represje spowodowały usunięcie z parafii 130 dziekanów niechętnych reformom władzy litewskiego i zamknięcie ich w klasztorach²⁹. Reakcją na działalność Siemaszki były protesty wiernych części parafii unickich, zwłaszcza na Białostocczyźnie, np. w 1838 r. w Kleszczelach.

Po powstaniu listopadowym car Mikołaj I odwołał konstytucję Królestwa i nadał mu Statut Organiczny w 1832 r. Statut Organiczny, chociaż w sprawach wyznaniowych powtarzał postanowienia konstytucji to całkowicie zmieniał politykę władz carskich i Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wobec grekokatolików. Udział duchowieństwa katolickiego i unickiego w powstaniu 1830-1831 r. stał się pretekstem do wprowadzenia ograniczeń wobec wiernych tych dwóch odłamów Kościoła katolickiego. Polityka taka była realizowana przez namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza (1831-1856).

Mikołaj I zmienił również politykę wobec ludności prawosławnej zamieszkalej na terenie Królestwa Polskiego. Liczba jej wraz z przyby-

²⁹ T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 499; A. Mironowicz, *W związku z 150 rocznicą synodu połockiego (1839-1989)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności*, pod red. W. Grzeszczaka i E. Śliwki, Pieniężno 1992, s. 142; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 114; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma-Lublin 2001, s. 52-54.

ciem w jego granice 100 – tysięcznej armii rosyjskiej gwałtownie wzrosła. Wyrazem zmiany carskiej polityki wyznaniowej było nadanie licznych przywilejów Kościołowi prawosławnemu. Rada Administracyjna Królestwa 6 grudnia 1833 r. zwolniła duchowieństwo prawosławne z niektórych podatków z nieruchomości, które uznano „za wieczystą posiadłość Kościoła prawosławnego”. Ponadto zwiększano dotację państwową na budowę nowych cerkwi i na utrzymanie duchowieństwa. W dniu 20 sierpnia 1833 r. wprowadzono prawo o związkach mieszanych. Na jego podstawie dzieci narodzone z małżeństwa prawosławnych z innowiercami miały być ochrzczone i wychowane w wierze prawosławnej. Zmianę wyznania z prawosławnego na inną religię władze uznawały za przestępstwo³⁰. Istotne przemiany nastąpiły w strukturze organizacyjnej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na terenie dawnej Rzeczypospolitej. Na wniosek Świętobliwego Synodu doszło do ustanowienia drugiej katedry biskupa mińskiego w Grodnie i zmiany nazwy diecezji 30 kwietnia 1833 r. na mińsko-grodzieńską. O wiele większe konsekwencje przyniosło powołanie 22 kwietnia (3 maja – według nowego stylu) 1834 r. w diecezji wołyńskiej wikariatu warszawskiego. Mikołaj I w swym ukazie erekcyjnym stwierdził, że brak biskupa prawosławnego w Królestwie Polskim powoduje duże trudności w kontaktach duchownych i wiernych z własną hierarchią. Nowy biskup został wikariuszem diecezji wołyńskiej i uzyskał tytuł biskupa warszawskiego. Wkrótce miała zostać wybudowana dla niego rezydencja i konsystorz biskupi w Warszawie. Biskup warszawski miał podlegać Świętobliwemu Synodowi w Petersburgu i działać zgodnie z jego instrukcjami. Władykę zobowiązano również do zorganizowania seminarium duchownego dla kształcenia duchowieństwa prawosławnego³¹. Decyzją Świętego Synodu z 17 maja 1834 r. na biskupa warszawskiego powołano Antoniego Rafalskiego – archimandrytę Ławry Poczajowskiej, która niedawno powróciła z unii do prawosławia. Cerkwią katedralną stała się jedyna prawosławna świątynia Św. Trójcy na Podwalu w Warszawie.

Zgodnie z rozporządzeniem namiestnika Iwana Paskiewicza pod władzę biskupa warszawskiego zostały przekazane trzy cerkwie zorganizowane w 1835 r. w twierdzy modlińskiej (nowogieorgiejewskiej) oraz w cytadelach zamojskiej i warszawskiej. W 1837 r. biskup Antoni do-

³⁰ B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, s. 283.

³¹ *Tamże*, s. 283.

konał konsekracji nowowymbudowanej cerkwi św. Jerzego w Modlinie i soboru Św. Trójcy w Warszawie. Świątynia ta została przekształcona z byłego kościoła pijarów³². Do 1839 r. liczba parafii prawosławnych wzrosła do 12 w tym w Radomiu, Suwałkach, Lublinie, Drohiczynie i Warszawie. W 1840 r. wyświęcona została nowa cerkiew św. Onufrego w monasterze jabłoczyńskim³³. Trzeba zaznaczyć, że pierwsze cerkwie były wybudowane bądź adoptowane w twierdzach (Modlin), przebudowanych kościołach katolickich zamkniętych jeszcze przez administrację austriacką w 1809 r. lub budynkach kupowanych za pieniądze państwowe. Powstało też kilka kaplic w domach prywatnych. Do 1840 r. wybudowano jedynie pięć nowych cerkwi według projektów rosyjskich architektów. Rosyjsko-bizantyjski styl tych cerkwi charakteryzował się kopułami, najczęściej pięcioma, staroruską ornamentyką i zdobieniami. Twórca tego stylu architekt rosyjski Konstanty Thon (1794-1881) sam zaprojektował jedną cerkiew w Karolinie (dawnym Pokrowsku). Powyższe zmiany organizacyjne w strukturze cerkiewnej i fundacje nowych świątyń wskazują, że nieliczna dotąd na terenach Królestwa Polskiego społeczność prawosławna znalazła się w centrum zainteresowania polityki wyznaniowej caratu.

Lata 1835-1839 były, podobnie jak w Kościele prawosławnym okresem dynamicznych zmian w Kościele unickim. Przebudowano strukturę organizacyjną, wprowadzono prawosławne księgi liturgiczne, upodobniono wystrój wewnętrzny cerkwi unickich do prawosławnych. Mimo antyunickiej działalności biskupa połockiego Smaragda i wzmożonej agitacji kleru katolickiego następował również wzrost świadomości podjęcia aktu zjednoczeniowego wśród duchowieństwa greckokatolickiego. Fakt ten pozwolił Józefowi Siemaszce na ponowne zwrócenie się do Świątobliwego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego pismem z 24 września 1836 r. o pozwolenie przejścia na prawosławie. Władze carskie na prośbę biskupa litewskiego zareagowały szybko, tym bardziej,

³² K. Moycho, *Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847*, Warszawa 1847, s. 280-283.

³³ *Podrobnije opisaniye otkrytia každoj jeparchii i wikarstwa w chronologiczeskom poriadkie*, cz. VII, [w:] *Matieriały dla istorii Prawosławnojj cerkwi w carstwowanije ipieratora Nikołaja I*, Sankt-Pietierburg 1902, s. 279-287; P. M. Ustimowicz, *Warszawskij prawosławnyj kafiedralnyj Św. Troickij sobor. Kratkij istoriczeskij oczerk (1837-1887)*, Warszawa 1887; K. G. Sokoł, *Russkaja Warszawa*, Moskwa 2002.

że nowym oberprokuratorem Świętobliwego Synodu został zwolennik likwidacji unii na Białorusi metodami administracyjnymi Mikołaj Aleksandrowicz Protazow (1836-1855). Z jego inicjatywy w styczniu 1837 r. został wydany ukaz carski o przekazaniu wszystkich spraw Cerkwi greckokatolickiej oberprokuratorowi Synodu. W tym samym czasie biskup litewski Józef Siemaszko dokonał ponownej wizytacji parafii unickich diecezji litewskiej i białoruskiej, przygotowując duchowieństwo do przejścia na prawosławie. Siemaszko z satysfakcją stwierdził, że wszystkie cerkwie w jego władctwie przypominają swym wystrojem wewnętrznym cerkwie przed 1596 r. Odmienne wyglądała sytuacja w diecezji białoruskiej zarządzanej przez nieprzychylnie nastawionego do zjednoczenia metropolitę Jozafata Bułhaka. Dopiero jego śmierć w 1838 r. i zastąpienie go Bazylim Łużyńskim, zwolennikiem zjednoczenia, przygotowało władctwo białoruskie do przyjęcia prawosławia³⁴.

3 marca 1838 r. Józef Siemaszko został przewodniczącym Kolegium Greckokatolickiego. Z tego r. posiadamy szczegółowe dane o stosunku duchowieństwa unickiego do idei zjednoczenia. W diecezji litewskiej z 1 857 duchownych za zjednoczeniem opowiedziało się 760, a w białoruskiej z 680 podpisy złożyło jedynie 186³⁵. Antyprawosławne nastawienie duchowieństwa w diecezji białoruskiej było wynikiem działalności biskupa Smaragda. Ażeby zmienić tę sytuację, Siemaszko na początku 1839 r. udał się z biskupem brzeskim Antonim Zubko do Połocka, gdzie przeprowadził szeroką agitację za zjednoczeniem.

12 lutego 1839 r., w Niedzielę Prawosławia, zebrał się sobór, w którym wzięli udział: biskup litewski - Józef Siemaszko, połocki - Bazyl Łużyński i brzeski - Antoni Zubko, 24 wyższych duchownych oraz przedstawiciele społeczności świeckiej. Na soborze proklamowany został akt zjednoczenia, który został podpisany przez jego uczestników. Jednocześnie skierowano pismo do Synodu i cara Mikołaja I z prośbą o przyjęcie ich do Cerkwi prawosławnej. Do pisma dołączono wykaz 1 305 osób duchownych, deklarujących się za ideą zjednoczenia. Zjednoczenie z prawosławiem nie poparło 593 duchownych unickich³⁶.

³⁴ M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim*, s. 58.

³⁵ T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 502; A. Mironowicz, *W związku z 150 rocznicą synodu połockiego (1839-1989)*, s. 143; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 114.

³⁶ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. II, Warszawa 1906, s. 107-108; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, s. 89-90.

25 marca 1839 r. Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wydał oświadczenie o następującej treści: „biskupów, duchowieństwo i wiernych do dziś greckounickiej Cerkwi zgodnie z prawami i przykładami ojców Cerkwi przyjmujemy do naszej wspólnoty prawosławno-katolickiej, wschodniej, wszechrosyjskiej Cerkwi”. Grekokatolickie Kolegium Duchowne nazwano litewsko-białoruskim i podporządkowano Synodowi. Jego zwierzchnikiem został podniesiony do godności arcybiskupa Józef Siemaszko. W ten sposób oficjalnie nastąpiło zjednoczenie Kościoła grekokatolickiego z Cerkwią prawosławną na Białorusi i Litwie.

Pomimo, że powrót unitów do prawosławia nie odbywał się dobrowolnie to cała wieloletnia akcja likwidacji unii odbywała się bez rozgłosu i bez zewnętrznych wyrazów przymusu. Nic też dziwnego, że zaskoczony papież Grzegorz XVI (1831-1846) nie podjął większych działań przeciwko Mikołajowi I. Reakcja Rzymu na zlikwidowanie unii na Białorusi ograniczyła się do wyrażenia 22 listopada 1839 r. wyrazów ubolewania. O likwidacji unii nie rozmawiano podczas wizyty cara Mikołaja I w Rzymie w 1845 r. Papież pragnął utrzymać stan posiadania Kościoła łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim i otwarty konflikt z caratem nie był w interesie Rzymu. W 1847 r. został zawarty konkordat między Rosją a Stolicą Apostolską, który regulował sytuację Kościoła łacińskiego w Imperium, ale nie poruszał spraw związanych z unią³⁷.

Postanowienia soboru połockiego powiększyły liczbę wiernych, duchowieństwa i parafii prawosławnych w zachodnich guberniach Imperium. Od 1839 r. prawosławie na ziemiach polskich i białoruskich zaczyna przyjmować coraz więcej cech prawosławia rosyjskiego (rozwój kultu świętych rosyjskich, obrzędowości, rosyjskiej architektury sakralnej). Władze carskie, ażeby skutecznie zarządzać zwiększającą liczbą parafii prawosławnych zmuszone były do dokonania reorganizacji struktury organizacyjnej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W 1839 r. diecezję mińsko-grodzieńską przemianowano na mińsko-bobrujską i nadano jej nowy kształt. 8 września 1839 r. ustanowiono wikariat biskupa mińskiego w Pińsku, zlikwidowany 28 stycznia następnego roku wraz nowymi zmianami organizacyjnymi. 1 października 1840 r. powołano do życia nowy wikariat na terenie diecezji wołyńsko-żytomierskiej w Ostrogu, li-

³⁷ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, przekład z francuskiego Z. Skowrońska, t. I, Kraków 1928, s. 239-240, 250; T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki...*, s. 503.

kwidując jednocześnie wikariat warszawski tegoż biskupstwa. Powyższe zmiany w istniejących diecezjach prawosławnych pozwoliły na powołanie dwóch nowych biskupstw. Po soborze połockim powstała w 1839 r. prawosławna diecezja litewsko-wileńska z wikariatem brzeskim (1839) i kowieńskim (1843). Wraz z diecezją litewską Świętobliwy Synod powołał do życia biskupstwo połockie z siedzibą w Witebsku (biskup Bazyl) i w nowych granicach władcyństwo mohylewskie (biskup Izidor)³⁸. Z części obszaru diecezji wołyńsko-żytomierskiej utworzono 5 października 1840 r. władcyństwo warszawsko-nowogieorgiejewskie.

Biskupstwo warszawsko-nowogieorgiejewskie obejmowało głównie swym zasięgiem dawne terytorium Królestwa Polskiego. Analizując sytuację Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich należy szczególną uwagę zwrócić właśnie na tę diecezję. Pierwszym biskupem warszawskim był Antoni Rafalski. W okresie pobytu Rafalskiego na samodzielnej katedrze warszawskiej liczba parafii prawosławnych wzrosła z 12 do 18. Ustanowiono Warszawski Konsystorz Duchowny. W 1843 r. Antoni Rafalski został wybrany metropolitą, nowgorodskim i sankt-petersburskim a jego miejsce w Warszawie zajął arcybiskup wołyński Nikanor (Klementewski). Arcybiskup Nikanor został członkiem Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i zachował w swej jurysdykcji diecezję wołyńską i żytomierską. Rocznik statystyczny z 1847 r. wymienia na terenie diecezji warszawsko-nowogieorgiejewskiej 30 duchownych prawosławnych 17 parafii, klasztor w Jabłecznej z pięcioma mnichami i szkołę do kształcenia duchowieństwa w Warszawie³⁹. Taki stan organizacyjno-jurysdykcyjny utrzymywał się do 1848 r., kiedy arcybiskup Nikanor (Klementewski) został wybrany na metropolitę sankt-petersburskiego. Awanse arcybiskupów warszawskich na katedry metropolitarne w stołecznym Sankt-Petersburgu świadczą o szczególnej trosce cara Mikołaja I o zapewnienie właściwego arcypasterza dla ludności prawosławnej na terenie Królestwa Polskiego. W latach 1843-1848 na terenie diecezji warszawskiej ustanowiono parafie w Karolinie (Pokrowsk), Łazienkach i Piotrkowie Trybunalskim.

Po wyjeździe arcybiskupa Nikanora nowym arcybiskupem warszawskim został ordynariusz diecezji podolskiej i braclawskiej Arseniusz (Mo-

³⁸ I. K. Smolicz, *Istoria Russkoj Cerkwi 1700-1917*, cz. II, Moskwa 1997, s. 344.

³⁹ K. Moyocho, *Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847*, s. 280-283.

skwin). Arcybiskup Arseniusz zgromadził wokół siebie znakomitych duchownych, dbał o ich edukację teologiczną, prowadził działalność misyjną zwłaszcza wobec małżeństw mieszanych. Za jego rządów poprawiła się sytuacja materialna diecezji. Liczba cerkwi na jej terenie wzrosła do 40 (w tej liczbie 2 sobory i 25 cerkwi parafialnych). Pozostałe świątynie prawosławne znajdowały się na terenie twierdz (Dęblin, Modlin, Warszawa), garnizonów wojskowych (Płocku, Łomży, Siedlcach, Pułtusk), na terenie budynków należących do administracji carskiej oraz na obszarach parafii unickich, które zmieniły wyznanie. W 1857 r. w miejscowości Góra znajdującej się w pobliżu twierdzy modlińskiej (nowogeorgiewskiej) wybudowano letnią rezydencję arcybiskupa warszawskiego z cerkwią św. Jana Teologa. Zwiększająca liczba parafii spowodowała podział diecezji na dwa dekanaty⁴⁰.

W 1860 r. arcybiskup warszawski Arseniusz został metropolitą kijowskim i halickim. Jego następcą na katedrze warszawskiej został biskup saratowski i carycyński Joannicjusz (Gorski). Biskup ten w diecezji saratowskiej w latach 1856-1860 skutecznie zwalczał podziały w Cerkwi i być może jego talenty organizacyjne zadecydowały o powierzeniu mu diecezji warszawskiej⁴¹. Wobec usamodzielnienia się diecezji wołyńskiej od władzy arcybiskupów warszawskich w 1860 r. sytuacja materialna biskupstwa uległa pogorszeniu. Nowy namiestnik Królestwa Polskiego książę Michał D. Gorczakow (1793-1861) zmuszony był do corocznego wspierania finansowego diecezji warszawskiej. Wkrótce też nastąpiły istotne zmiany w polityce Rosji wobec Cerkwi prawosławnej.

Zmiany w życiu religijnym Królestwa Polskiego nastąpiły w czasie powstania styczniowego (1863-1864), kiedy doszło do otwartego wystąpienia powstańców wobec duchowieństwa prawosławnego. Znaczna część duchowieństwa i wiernych zmuszona została do opuszczenia parafii. Władze powstańcze zakazały w szkołach nauki religii prawosławnej i języka rosyjskiego. W trakcie powstania zamordowano kilku duchownych prawosławnych i sprofanowano wiele cerkwi. Po upadku powstania na terenie Królestwa Polskiego stacjonowała ponad stu tysięcy armia carska i ogromna liczba urzędników. Zmieniono nazwę Królestwa Polskiego na Kraj Przywiślański a wobec jego mieszkańców nałożono suro-

⁴⁰ I. Korzeniewskij, *Sostojanije Warszawskoj jeparchii pod uprawleniem prieoswiaszen-nogo Arsenija*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialny Wiestnik”, 1879, nr 3.

⁴¹ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi 1700-1917*, cz. I, Moskwa 1997, s. 306.

we restrykcje. Dawne Królestwo Polskie pozbawione zostało resztek autonomii. Ówczesny litewski generał-gubernator Michał N. Murawjow (1863-1865) doprowadził do odebrania katolikom w guberniach grodzieńskiej, kowieńskiej i wileńskiej wiele kościołów, które następnie zamieniono na cerkwie. W zachodnich guberniach Imperium prowadzona była działalność misyjna. Podstawę prawną do jej prowadzenia dał ukaz carski z 17 kwietnia 1842 r. „O sposobie powrotu do prawosławia osób, które przeszły na łaciństwo”. W praktyce działalność misyjną prowadzono nie tylko w środowisku byłych rodzin prawosławnych, ale wobec wszystkich rzymskokatolików i grekokatolików. W 1866 r. Oberprokurator informował cara, że do prawosławia wróciło 25 194 katolików i unitów w diecezji litewskiej i około 20 000 w diecezji mińskiej⁴².

W nowej polityce carskiej zmieniło się podejście wobec Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Kraju Przywiślańskim. Diecezja warszawska została podporządkowana wyłącznie Synodowi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Warszawski Konsystorz Duchowny uzyskał wszelkie prawa odnośnie spraw związanych z Cerkwią prawosławną na terenie Kraju Przywiślańskiego⁴³.

Wykorzystując wzmocnioną rolę Warszawskiego Konsystorza Duchownego arcybiskup Joannicjusz dokonał objazdu parafii prawosławnych swojej diecezji i udzielił im pomocy materialnej. W Chełmie odebrano katolikom kościół św. Ducha i przekształcono na cerkiew. Zwiększone zainteresowanie arcybiskupa Joannicjusza sytuacją w Chełmie wynikało z faktu rozpoczęcia powrotu części mieszkających tam duchownych unickich do prawosławia. Już w 1863 r. przy Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia w Warszawie utworzono wydział unicki, na którego czele stanął Paweł Muchanow. Formalnie nie zmieniła się sytuacja prawna grekokatolików, ale rozpoczęto wśród nich agitację o powrót do prawosławia. Równocześnie po 1863 r. władze cerkiewne i państwowe rozpoczęły starania o powiększenie sieci parafialnej na terenie diecezji warszawskiej. Inicjatorem tej polityki był dyrektor Komisji spraw wewnętrznych i duchownych Królestwa Polskiego książę Włodzimierz A. Czerkaski, który doprowadził do powstania cerkiewno-budowlanego funduszu. Arcybiskup Joannicjusz wskazał 30 miejscowości, w których

⁴² I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi*, cz. II, s. 468, przyp. 1224.

⁴³ A. Łotockij, *Cerkiewno-istoriczeskoje i statisticzeskoje opisanije Warszawskoj prawosławnoej jeparchii*, Poczajew 1863.

powinny zostać wybudowane nowe świątynie prawosławne i 7 w których stan cerkwi wymagał całkowitej ich rekonstrukcji. Na ten cel od 1866 r. Komitet do spraw Królestwa Polskiego przekazywał funduszowi cerkiewno-budowlanemu 100 tys. rubli. W oparciu o przekazane fundusze wybudowano w latach 1867-1869 cerkiew św. Marii Magdaleny, cerkiew św. Ducha w Siedlcach (1869), Wniebowstąpienia Pańskiego w Kielcach (1870), Wszystkich Świętych w Piotrkowie (1870), św. św. Cyryla i Metodego w Częstochowie (1872) i św. Aleksandra Newskiego w Kibartach. W związku z tym, że liczba cerkwi nie została zrealizowana Rada Państwowa Imperium Rosyjskiego wydała w 1874 r. postanowienie, ażeby minister spraw wewnętrznych przekazywał funduszowi rocznie po 100 tys. rubli na budowę cerkwi w Kraju Przywiślańskim.

Liczba świątyń prawosławnych nie tylko rosła w diecezji warszawskiej z uwagi na działalność funduszu, ale też z innych powodów. Cerkwie fundowali prywatni fundatorzy np.: w Hrubieszowie (1867), Belach (1867), Tarnogrodzie (1864) oraz w miejscowościach gdzie duchowni unicy przeeszli na prawosławie. Arcybiskup warszawski przejął pod swoją jurysdykcję również cerkwie, które znajdowały się w jurysdykcji wojskowej (Zamość, Łowicz). Ostatecznie liczba parafii w biskupstwie warszawskim wzrosła do 60. Pomimo wzrostu liczby parafii oraz wsparcia finansowego ze strony władz państwowych duchowieństwa radykalnie nie zwiększył się procent wyznawców prawosławia na terenie Kraju Przywiślańskiego.

Wzrost liczny parafii nie wpłynął na zwiększenie się wiernych Kościoła prawosławnego. Przypadki przejścia katolików do prawosławia miały charakter wyjątkowy. Ich liczba powiększyła się w latach 1865-1868, kiedy w guberniach mińskiej, grodzieńskiej i wileńskiej do prawosławia przystąpiło 67 tysięcy osób, głównie chłopów, nieliczne grono dworzan i księży. Do 1891 r. liczba ta wzrosła do 75 tys. W następnych latach, przed i po ukazaniu się aktu tolerancyjnego liczba konwersji gwałtownie zmalała⁴⁴.

Cerkiew prawosławna nie miała jednolitej polityki wobec ścisłego powiązania jej z państwem. Część hierarchii poparła zniesienie poddaństwa i popierała carat w zwalczaniu wszelkich tendencji rewolucyjnych i socjalistycznych – tak popularnych wśród inteligencji rosyjskiej. W środowisku wyższego duchowieństwa odradzały się również tendencje nie-

⁴⁴ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi*, cz. II, s. 307.

zależności Cerkwi od państwa. Zwolennikiem autonomii Cerkwi był metropolita moskiewski Filaret (zm. 1867). Inni biskupi, nie mogąc uniezależnić Cerkwi od wpływu państwa, wybierali życie w klasztorze, jak Ignacy Brianczaninow (1807-1867) czy Teofan Pustelnik (1815-1894). Izolacji kleru rosyjskiego sprzyjało jego pochodzenie z rodzin duchownych. Inny nurt w postawie duchowieństwa reprezentował św. Iwan z Kronsztadu (1829-1909). Kapłan propagował udział w codziennej liturgii, pomoc biednym i głosił potrzebę niesienia oświaty szerokim masom⁴⁵. Dylematy takie nie miały większego znaczenia dla ordynariuszy diecezji położonych w zachodnich częściach Imperium. Utrzymanie stanu posiadania Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i kwestia mieszkających tam unitów była dla nich zadaniem najważniejszym.

* * *

Powstanie styczniowe przyspieszyły decyzję władz carskich i cerkiewnych o likwidacji unii na dawnym terenie Królestwa Polskiego. Realizacja tej polityki nie była łatwa, albowiem odmienna była sytuacja wyznaniowa na terenach Królestwa Polskiego aniżeli na ziemiach białoruskich. Po likwidacji unii w Cesarstwie Rosyjskim pod panowaniem Romanowych została tylko jedyna diecezja unicka – chełmska w Królestwie Polskim. Latynizacja obrządku unickiego była tam szczególnie silna i z całą konsekwencją wprowadzono na terenie Królestwa postanowienia synodu zamojskiego 1720 r. Latynizacja liturgii i obrzędowości odbywała się poprzez odprawianie cichych mszy, odmawiania różańca, używaniu organów i dzwonków w czasie nabożeństw. Z cerkwi unickich zaczęły znikać ikonostasy, pojawiły się natomiast ołtarze boczne, konfesyjonały, ławki itp. Latynizacja łączyła się przeważnie z wprowadzeniem języka polskiego w nabożeństwach, kazaniach i modlitwach. Duchownymi unickimi byli często absolwenci szkół łacińskich, którzy rekrutowali się z pośród wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego. Po Kongresie Wiedeńskim diecezja w swych nowych granicach objęła terytorium Królestwa Polskiego. Diecezja chełmska objęła terytorium trzech województw (później guberni): lubelskiego, podlaskiego (gubernia siedlecka) i augustowskiego. Po konsekracji na biskupa chełmskiego Filipa

⁴⁵ O. Clément, *Cerkiew prawosławna od r. 1054 do współczesności*, [w:] *Encyklopedia religii świata*, cz. I., *Historia*, Warszawa 2002, s. 465-466.

Felicjana Szumborskiego (1828-1851) diecezja ta została w 1830 r. podporządkowana zwierzchnictwu Stolicy Apostolskiej⁴⁶.

Wkrótce po kasacji unii w Cesarstwie Rosyjskim do Petersburga został zaproszony ówczesny unicki biskup chełmski Filip Felicjan Szumborski. W trakcie pobytu w Petersburgu władza unicka zgodził się na współpracę z administracją carską w sprawie likwidacji naleciałości łacińskich w liturgii wschodniej. Po powrocie do swej diecezji biskup Szumborski wystosował list pasterski do duchowieństwa i wiernych (1841 r.), w którym nakazywał zainstalowanie w kościołach unickich ikonostasów oraz wprowadzenie „obrzędów niektórych Wschodniego Kościoła przy odprawianiu nabożeństw”⁴⁷. List wywołał różnorodną reakcję wśród duchowieństwa i wiernych. Część parafii przyjęło prawosławie (Babice, Górny Potok), inne „oczyszczały nabożeństwo z naleciałości łacińskich”. Papież Grzegorz XVI zażądał odwołania listu. Pod presją Rzymu władza chełmska odwołał w 1841 r. własne posłanie, co doprowadziło do konfliktu z administracją carską. W rezultacie car Mikołaj I przez wiele lat uniemożliwiał obsadzanie wakujących biskupstw: podlaskiego i warszawskiego⁴⁸.

Następcą Szumborskiego został biskup pomocniczy diecezji chełmskiej Jan Teraszkiewicz (1851-1863). Jan Teraszkiewicz był człowiekiem ugodowym wobec rządu i przychylnym prawosławiu. Po raz pierwszy z diecezji chełmskiej wysyłał alumnów na studia do Akademii Prawosławnej w Moskwie i Kijowie oraz zreorganizował unickie seminarium duchowne w Chełmie podporządkując go oberprokuratorowi. Do szkół duchownych władza chełmska wprowadził katechizmy prawosławne. Rzym długo zwlekał z uznaniem jego osoby na godności biskupiej, obawiając się jego zbyt uległości wobec władz rosyjskich. Papież Pius IX (1846-1878) zatwierdził go dopiero w roku jego śmierci. W 1863 r. diecezja chełmska liczyła 23 dekanatów, 270 parafii i 223 000 wiernych. Biskupstwo obejmowało tereny katolickiej diecezji lubelskiej, podlaskiej i sejnieńskiej. Duchowieństwo i wierni pozostawali pod silnym oddziaływaniem kultury polskiej.

⁴⁶ H. Dylągowa, *Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989, s. 23.

⁴⁷ J. Bojarski, *Czasy Nerona w XIX wieku pod rządem moskiewskim, czyli prawdziwe, neronowskie prześladowanie unii w diecezji chełmskiej*, cz. I, Lwów 1885, s. 23-24; H. Dylągowa, *Unia w Królestwie Polskim (1815-1915)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX)*, pod red. J. Bardacha i T. Chynczewskiej-Hennel, Warszawa 1997, s. 237.

⁴⁸ A. Kossowski, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851). Biskup chełmski unicki*, Lublin 1937, s. 10-12.

Po śmierci biskupa Jana Teraszkiewicza diecezją chełmską zarządzał biskup nominat chełmski Jan Kaliński, gorący zwolennik unii. Władze carskie ograniczyły jego jurysdykcję i zniosły cztery klasztory bazylikańskie na terenie diecezji. W 1866 r. biskup został aresztowany i zesłany do Wiatki⁴⁹. Walkę z elementami łacińskimi podjął jego następca administrator diecezji chełmskiej Józef Wójcicki (1866-1868), który zmierzał do likwidacji unii i przyłączenia unitów do prawosławia. Wójcicki zdawał sobie sprawę z niechęci duchowieństwa wobec tego typu zmian. Z tego też powodu zaczął sprowadzać duchowieństwo z Galicji, niechętnego wobec wszelkich form łatinizacji i polonizacji obrządku unickiego. Już od połowy XVIII wieku rozwijał się wśród księży greckokatolickich ruch zwany moskalofilski. W ruchu najaktywniejszymi przedstawicielami duchowieństwa unickiego skupionego wokół katedry św. Jura we Lwowie⁵⁰. W sumie do diecezji chełmskiej przybyło 51 księży i 60 alumnów, którzy opowiadali się za powrotem do Kościoła prawosławnego⁵¹.

Józef Wójcicki wydał szereg okólników do duchowieństwa i wiernych zakazujących używania w cerkwiach unickich języka polskiego, organów, śpiewania godzinek, odmawiania różańca, gorzkich żalów. Ograniczenie władzy biskupiej w zarządzaniu seminarium duchownym, zakaz wysyłania alumnów unickich do Akademii Rzymskokatolickiej w Warszawie i nakaz wysyłania ich do Akademii Prawosławnych w Cesarstwie, nie wywołały wśród wiernych takiego oporu, jak rutenizacja obrządku. Rozporządzenia administratora diecezji nie były wykonywane przez duchowieństwo i wiernych. Większe zainteresowanie Petersburga sprawami Kościoła unickiego nastąpiło po 1868 r. Unitów podporządkowano władzy oberprokuratora Świętobliwego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Petersburgu Dymitra Tołstoja (1823-1889)⁵². Władze carskie zdecydowały się wówczas na powołanie lojalnego wobec nich unickiego biskupa chełmskiego, który miałby posłuch wśród wiernych. Po uzyskaniu akceptacji papieża Piusa IX został nim oficjał archidiecezji unickiej we Lwowie ksiądz Michał Kuziemski (1868-1871). Kuziemski był znany z niechęci wobec Polaków i należał do czołowych

⁴⁹ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 361.

⁵⁰ J. P. Himka, *The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia 1772-1918*, „Harvard Ukrainian Studies”, 1984, vol. 8, nr 3-4.

⁵¹ H. Dylągowa, *Unia w Królestwie Polskim*, s. 239.

⁵² T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 504.

postaci ruchu moskalofilskiego. Po konsekracji we Lwowie w 1868 r. przybył on do Chełma. Przybycie władzy chełmskiego spowodowało zwolnienie z aresztu duchownych unickich i współpracę hierarchy z administracją carską. Biskup potwierdził wszystkie zarządzenia Józefa Wójcickiego i zakazał uczestniczenia duchownym unickim w nabożeństwach łacińskich. Łamanie jego zarządzeń groziło konsekwencjami służbowymi i karami pieniężnymi. Władysław chełmski zakazał wkrótce wszelkich kontaktów z duchowieństwem łacińskim i polecił podległym mu proboszczom sporządzenie list unitów, którzy przyjęli obrządek rzymskokatolicki. Biskup Kuźmiński pragnął powrotu pod swoją jurysdykcję wszystkich potomków unitów. Zarządzenia władzy były zgodne z polityką władz rosyjskich. Kuźmiński nie chciał porzucić unii i z tego powodu sam zrezygnował z godności biskupa chełmskiego w 1871 r. Postawa ordynariusza diecezji chełmskiej została potępiona przez papieża Piusa IX⁵³.

Rezygnację z godności biskupiej Kuźmińskiego w Petersburgu przyjęto z zadowoleniem. Car Aleksander II powołał w 1872 r. Komitet Specjalny do Spraw Diecezji Chełmskiej w składzie, którego wchodził przybyły z Galicji ks. Marceł Popiel. Popiel został administratorem biskupstwa chełmskiego i na polecenie Komitetu wydał *Okólnik* do duchowieństwa unickiego, w którym polecał od 1874 r. odprawianie liturgii zgodnie ze regułą Kościoła wschodniego. *Okólnik* miał doprowadzić do całkowitego zerwania ze zmianami wprowadzonymi przez synod zamojski. *Okólnik* oczyszczający liturgię z naleciałości łacińskich był wprowadzany w życie przy poparciu władz cywilnych. Działania Popiela wywołały konflikty wśród duchowieństwa i wiernych obrządku unickiego. Dochodziło do starć wiernych z policją carską i usuwania duchownych z parafii przeciwstawiających się postanowieniom *Okólnika*. Internowano 69 opornych księży a 63 uciekło do Galicji. W Drełowie i Pratulinie na Podlasiu kilkunastu unitów zginęło w obronie dotychczasowej tradycji i obrzędów kościelnych⁵⁴. Wprowadzenie w życie *Okólnika* było wstępem do przyłączenia unitów do prawosławia w 1875 r.

⁵³ *Tamże*, s. 239-240; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja*, t. II, Kraków 1930, s. 502; T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 509; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 362.

⁵⁴ H. Dylągowa, *Unia w Królestwie Polskim*, s. 240-242.; Szerzej na ten temat H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996, s. 113-150, 158-174; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996; W. Kołbuk, *Polityka ekaspansji Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasy Nowożytnie”, t. VII, Toruń 1999, s. 70-72; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 362.

W lutym 1875 r. zebrane w Białej Podlaskiej unickie duchowieństwo diecezji chełmskiej zwróciło się z prośbą do Aleksandra II o pozwolenie na włączenie ich do Kościoła prawosławnego. Delegacja duchowieństwa została 25 marca tego roku przyjęta przez cara, który wyraził zgodę na likwidację unii. Równocześnie uroczyste nabożeństwa, na których ogłoszono wolę duchowieństwa unickiego odbyły się wiosną 1875 r. w Białej Podlaskiej, Janowie Podlaskim, Chełmie, Hrubieszowie i Zamościu. W uroczystościach uczestniczył prawosławny arcybiskup warszawski Joanicjusz. Arcybiskup uważał za naturalne powrót unitów do prawosławia jako wiary ojców, lecz nie popierał stosowanych przez władze państwowe metod. Z tego też powodu likwidacja unii odbywała się bez aktywnego udziału duchowieństwa prawosławnego⁵⁵.

Ostateczne przyłączenie unitów z diecezji chełmskiej do prawosławia nastąpiło decyzją Synodu 11 maja 1875 r. Prawosławie przyjęło 240 duchownych unickich w tym 40 przybyłych z Galicji⁵⁶. Wiernych z obszaru władctwa chełmskiego włączono do diecezji warszawsko-chełmskiej. Wikariusz arcybiskupa warszawskiego, z tytułem biskupa lubelskiego, miał na stałe rezydować w Chełmie a greckokatolickie seminarium zastąpiono seminarium prawosławnym. Na biskupa chełmskiego Synod mianował administratora diecezji chełmskiej księdza Marcelego Popiela. Decyzja Synodu została zatwierdzona przez cara Aleksandra II. W ten sposób Rosyjski Kościół Prawosławny na terenie eparchii warszawsko-chełmskiej, liczący 60 parafie i 41 tysięcy wiernych powiększył o 236 parafii z 234 tysiącami wiernych. Liczba wiernych Kościoła prawosławnego wzrosła w następnych latach⁵⁷.

Nowa sytuacja wyznaniowa wpłynęła na decyzje Synodu w sprawie zmian organizacyjnych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na terenie Kraju Przywiślańskiego. 1 maja 1875 r. ustanowiono wikariat lubelski z siedzibą w Chełmie a 7 maja diecezję warszawsko-nowogrodzieńską przekształcono na chełmsko-warszawską. Decyzję taką podjęto z uwagi na historyczną rolę Chełma w dziejach Kościoła prawosławnego i funkcjonowanie w latach 1223-1596 diecezji chełmsko-bielskiej. Nowym arcybiskupem diecezji chełmsko-warszawskiej został Leoncjusz (Lebedinski) – ordynariusz eparchii chersońskiej i odeskiej. Zadaniem no-

⁵⁵ H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, s. 152-153.

⁵⁶ T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki...*, s. 510.

⁵⁷ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi*, cz. II, s. 346.

wego arcybiskupa chełmsko-warszawskiego było przeprowadzenie reorganizacji struktury cerkiewnej na terenie diecezji i zakończenie procesu przyjmowania unitów do Kościoła prawosławnego. W tej polityce pomagał arcybiskupowi Leoncyszowi przebywający w Chełmie biskup wikarny wraz z samodzielnym konsystorzem. I choć stan taki nie był do końca zgodnym z prawem kanonicznym, to obecność pełnej administracji cerkiewnej przysługującej samodzielnemu biskupowi znajduje swoje uzasadnienie⁵⁸.

Z inicjatywy arcybiskupa Leoncjusza w 1877 r. rozpoczęto wydawanie „Chołmsko-Warszawskiego Jeparchialnego Wiestnika”. Jako dodatek do czasopisma wydawane były materiały źródłowe do dziejów prawosławia na terenie diecezji. W 1877 r. ukazało się pierwsze historyczno-statystyczne opracowanie eparchii chełmsko-warszawskiej. Od 1884 r. istniejące w Chełmie bractwo cerkiewne rozpoczęło wydawanie corocznego „Chełmskiego Ludowego Kalendarza”. Arcybiskup Leoncysz kontynuował budowę nowych cerkwi. Działania takie umożliwiały mu postanowienia cara Aleksandra II. Ukaz carski z 1877 r. „Prawiła dla ustrojstwa cerkownych zdanii w Priwiślańskom kraje” umożliwiało władzom cerkiewnym bezpośrednie wsparcie ze strony ministerstwa spraw wewnętrznych. W oparciu o nowe zasady budowy obiektów cerkiewnych wybudowane nowe świątynie w Lublinie, Hrubieszowie, Kaliszu, Łomży, Janowie, Mławie, Słupcach, Łodzi, Łukowie, Augustowie, Płońsku, Kole, Tomaszowie i w innych miejscowościach. Wybudowane zostały również cerkwie na terytorium garnizonów wojskowych min. w Szczuczynie i Ostrołęce. Ażeby usprawnić zarządzanie diecezją podjęto decyzję o nowym podziale dekanalnym diecezji. Liczba dekanatów wzrosła z dwóch dekanatów do osiemnastu.

Arcybiskup Leoncysz podejmował działania w celu pozyskania unitów do Kościoła prawosławnego. Sprzyjał mu wydany w 1875 r. ukaz carski zakazujący duchowieństwu łacińskiemu udzielanie posług religijnych unitom⁵⁹. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. do prawosławia wracało po kilkuset grekokatolików. Nie służyły pozyskiwaniu unitów do prawosławia administracyjne metody stosowane przy wprowadzaniu wielkoruskiej tradycji cerkiewnej. Fakt ten wzbudzał nie

⁵⁸ T. W. Barsow, *Sbornik diejstwujuuszczich i rukowodstwiennych cerkownych i cerkownograżdańskich postanowlenii po Wiedomstwu prawosławnogo ispowiedanija*, t. I, Sankt-Pietierburg 1885, s. 112-125.

⁵⁹ T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki...*, s. 510.

tylko protesty unitów, ale nawet ludności prawosławnej. Arcybiskup Eulogiusz (Gieorgijewski) przebywający na terenie diecezji chełmskiej w latach 1905-1912 przyznał, że przy procesie zjednoczenia dopuszczono się wielu pomyłek. Stosowane przy przyjmowaniu do prawosławia metody policyjne i administracyjne zaszkodziły Cerkwi. Biskupom i duchownym zabrakło umiejętności misyjnych. Szczególnie zabrakło zrozumienia lokalnych obrzędów i zwyczajów cerkiewnych. W konsekwencji decyzje o przystąpieniu unitów do prawosławia często miały charakter formalny. W praktyce większość grekokatolików pozostawała przy swoim wyznaniu⁶⁰. Według danych Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z pośród 276 parafii, które przystąpiły do prawosławia jedynie 35 z nich faktycznie zmieniły wyznanie. Ażeby zmienić tę sytuację dopiero w latach dziewięćdziesiątych władze cerkiewne podjęły działalność misyjną wśród unitów, między innymi poprzez organizowanie im wyjazdów do znanych ośrodków prawosławnych (Ławra Kijowsko-Pieczeska, Poczajowska) oraz poprzez finansowe wspieranie remontów cerkwi⁶¹.

W 1891 r. arcybiskup Leoncjusz został metropolitą moskiewskim. Jego miejsce na katedrze warszawskiej zajął biskup wikariusz lubelski Flawian Grodecki (1891-1892), a po nim biskup Gedeon Pokrowski (1892-1896). Za ich rządów intensywnie kontynuowano budownictwo sakralne. W tym okresie wybudowano nowe cerkwie w Lubartowie, Węgrowie, Miechowie, Tomaszowie, Rypinie, Rawie Mazowieckiej, Łęczycy, Sokołowie, Sierpcu, Łukowie, Włodawie i wielu innych miejscowościach. W Warszawie w latach 1894-1912 wybudowano cerkiew garnizonową św. Aleksandra Newskiego. Przy parafiach powstawały cerkiewne szkoły. Arcybiskup Flawian, podobnie jak jego poprzednik, nie akceptował unickich obrzędów i tradycji cerkiewnej. Metodami administracyjnymi dążył do przeprowadzenia unifikacji obrzędowości cerkiewnej na wzór wielkorosyjski. Polityka taka doprowadziła do powrotu części wiernych do unii i protestów przeciwko zmianie zwyczajów i obrzędów religijnych. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło w Drelowie, Pratulinie (1874) i Kodniu (1894)⁶².

⁶⁰ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi*, cz. II, s. 347.

⁶¹ *Spisok cerkiew, czasowien, prichodow i swiaszczennoslužitielej Chołmsko-Warszawskoj jeparchii, s pokazaniem miestnostiej, sostawliajuszczich prichody, czista prichożan i kolizestwa cerkowno-prichodskich ziemiel*, Warszawa 1882.

⁶² H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, s. 158-190.

W tym samym czasie na terenie diecezji wołyńskiej na szeroką skalę prowadzona była akcja misyjna. Jedną z jej form było zakładanie bibliotek parafialnych, szkół i organizowanie odczytów na temat teologii i historii Kościoła prawosławnego. W 1892 r. uroczystie obchodzono 900 – lecie wprowadzenia chrześcijaństwa na Wołyniu, w 1893 r. stulecie przyłączenia Wołynia do Rosji a 1889 r. 50 – lecie zniesienie unii na Białorusi. W wyniku działalności misyjnej w latach osiemdziesiątych XIX w. prawosławie przyjęło ponad 7 tysięcy katolików. Działalność misyjna na Wołyniu osłabła na początku XX w. Przez cały ten okres hierarchia prawosławna zwalczała tendencje rewolucyjne i socjalistyczne⁶³.

Zapewne powstanie konfliktów wyznaniowych na terenie diecezji warszawskiej spowodowało przeniesienie w 1898 r. arcybiskupa Flawiana na katedrę kartalińską i kachetyńską. Arcybiskup Flawian został podniesiony do godności egzarchy Gruzji. Nowym ordynariuszem diecezji chełmsko-warszawskiej został arcybiskup Hieronim Ekzemplarski (1898-1905), wcześniej pełniący funkcję arcybiskupa litewskiego i wileńskiego. W czasie zarządzania diecezją przez arcybiskupa Hieronima wybudowano wiele nowych obiektów sakralnych: cerkwi parafialnych i garnizonowych. Nowe cerkwie parafialne powstały min: w Łapach, Bielach, Przasnyszu, Ostrowie, Radomiu, Lublinie, Kolnie, a wojskowe w Warszawie, Mariampolu, Chełmie, Siedlcach, Skierniewicach, Końsku, Mińsku Mazowieckim, Staszowie i Ostrołęce. Inwestycje te były przeprowadzane w oparciu o wydaną w 1899 r. „Instrukcję Tymczasowego Komitetu Budowy Prawosławnych Cerkwi w Chełmsko-Warszawskiej Diecezji” oraz rozporządzenie cara Mikołaja II z 1901 r. o budowie ze środków ministerstwa spraw wojskowych cerkwi garnizonowych.

Nowy zwierzchnik diecezji umiał lepiej odnaleźć się w skomplikowanej sytuacji wyznaniowej i ułożyć stosunki z wiernymi. Arcybiskup Hieronim polubownie rozwiązał też konflikty z ludnością unicką. W łagodzeniu konfliktów pomogło mu nowe prawodawstwo wyznaniowe. Osoby, które administracyjnie zostały zapisane do Kościoła prawosławnego miały prawo powrotu do Kościoła katolickiego. Decyzje takie, na ich prośbę, były podejmowane indywidualnie przez biskupa. Wydanie carskiego ukazu tolerancyjnego w 1905 r. w istotny sposób wpłynęło na sytuację wyznaniową na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej i litewsko-wileńskiej. Tylko na

⁶³ S. I. Żyljuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni...*, s. 117; 135-154.

terenie eparchii chełmsko-warszawskiej w latach 1905-1907 z prawosławia do Kościoła katolickiego przeszło 6 590 byłych unitów. Według szacunków władz carskich w latach 1905-1909 w zachodnich eparchiach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego około 230 000 dawnych unitów w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie polskim opuściło Kościół prawosławny i przyjęło obrządek rzymskokatolicki⁶⁴. W tej sytuacji Świętobliwy Synod podjął wysiłki przeciwstawienia się tym tendencjom propagując ideę Świętej Rusi i nadając jubileuszowi 300-lecia panowania dynastii Romanowych charakter uroczystości cerkiewnych. Wielkie zasługi w rozwoju życia duchowego na terenie diecezji chełmskiej wniósł młody wówczas biskup, późniejszy patriarcha moskiewski Tichon (Bielawin). Zarządzał on diecezją chełmską w latach 1897-1898. Jego następcami na katedrze chełmskiej byli biskupi Herman Iwanow (1898-1902) i Eulogiusz Gieorgijewski (1905-1912). Biskupi czynili starania o wyłączenie Chełmszczyzny z Królestwa Polskiego i utworzenie samodzielnej guberni włączonej do Cesarstwa Rosyjskiego. Miało to zapobiec polonizacji Rusinów i odchodzenia ich od prawosławia. Gubernia taka została ostatecznie utworzona w 1912 r.

Pomimo tych starań nadal była napięta sytuacja wyznaniowa w diecezji chełmsko-lubelskiej. Arcybiskup Eulogiusz wraz z oberprokuratorem Świętobliwego Synodu Konstantym Pobienoscewem starali się uspokoić oburzenie unitów spowodowane działalnością administracji carskiej. Arcybiskup Eulogiusz sam kierował diecezją chełmską i dobrze znał nastroje panujące na Chełmszczyźnie. W jego opinii „Urzędnicy rozwiązywali problemy wyznaniowe zgodnie z literą prawa, rozkazem, nie licząc się z narodem, aby tylko wysłać raport do Petersburga, że z prawosławiem na Chełmszczyźnie wszystko porządku. Po 1905 r. około 100 tys. osób porzuciło prawosławie. Były parafie, które w 90% bojkotowały prawosławne cerkwie i zostawały bez własnej unickiej świątyni. Urzędnicy byli wrzodem na ciele Chełmszczyzny. Im dalej tym więcej było prośb przejścia na katolicyzm. Kancelaria była zawałona takimi prośbami. Według prawa decydowali przodkowie: „jeżeli byli katolikami wyrażano zgodę na przejście, jeżeli unitami odpowiedź była odmowna”⁶⁵.

Na terenie diecezji wołyńskiej Świętobliwy Synod powołał „Guberniano-Cerkiewne Towarzystwo Budowlane”, które do 1874 r. wykonało

⁶⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 444.

⁶⁵ E. Gieorgijewski, *Ewlogii Gieorgijewskij mitropolit, Put' mojej żizni*, Paris 1947, s. 95-96.

44 nowych obiektów sakralnych a 272 istniejących świątyń wyremontowano. Liczba cerkwi parafialnych wzrosła w następnych latach. Na początku XX w. biskupstwo wołyńskie posiadało 1 999 cerkwi i 207 kaplic. W 1914 r. liczba cerkwi wzrosła do 2 150 a wiernych osiągnęła 2,7 miliona⁶⁶. Na jedną parafię przypadało około 1 250 parafian. W centrum diecezjalnym w Żytomierzu liczba świątyń prawosławnych zwiększyła się z 14 (w 1888 r.) do 27 (1912 r.). Sytuacja materialna duchowieństwa eparchii wołyńskiej została ustabilizowana ukazem Aleksandra II z 1872 r. o zabezpieczeniu materialnym duchowieństwa. W świetle tego aktu duchowieństwo otrzymywało z kasy państwowej coroczne zapomogi pieniężne⁶⁷.

Przedstawione wyżej zmiany wpłynęły na decyzję Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 16 czerwca 1905 r. o ustanowieniu nowej struktury diecezjalnej. Diecezja chełmsko-warszawska została podzielona na dwie: chełmsko-lubelską w skład, której weszły obszary guberni lubelskiej i siedleckiej oraz warszawsko-przywiślańska, która objęła pozostałe terytorium Kraju Przywiślańskiego. Pierwszym biskupem z tytułem warszawsko-przywiślańskiego został arcybiskup Hieronim (Ekzemplarski). Swoją funkcję sprawował on od 16 czerwca 1905 r. do 2 listopada 1905 r. Po nim godność tą otrzymał w latach 1905-1908 arcybiskup Nikanor (Kamiński)⁶⁸, a po jego wyjeździe na katedrę kazańską, godność biskupa warszawskiego otrzymał w latach 1908-1915 arcybiskup Mikołaj (Ziorow). Wcześniej w 1899 r. ustanowiono diecezję grodzieńsko-brzeską a w diecezji wołyńskiej powołano dwa wikariaty włodzimiersko-wołyński (1891) i krzemieniecki (1902). W 1910 r. na terenie diecezji wołyńskiej powołano trzeci wikariat w Ostrogu. Wikariat ostrogski uprzednio funkcjonował w latach 1840-1902⁶⁹. W 1907 r. na terenie diecezji grodzieńskiej ustanowiono wikariat w Białymstoku. Następne zmiany nastąpiły w 1912 r., kiedy powołano na terenie diecezji warszawskiej wikariat nowogrodziejski a na terenie diecezji mińskoturowskiej wikariat słucki. Z pośród wymienionych biskupstw najwięcej

⁶⁶ N. I. Teodorowicz, *Istoriko-statisticzeskoje opisanije cerkwiej i prichodow Wołyńskoj jeparchii*, t. I., Poczaiew 1888, s. 66; S. I. Żyłjuk, *Rosijska Cerkwa na Wołyni...*, s. 16-17.

⁶⁷ *Tamże*, s. 108-111; 129-135.

⁶⁸ Arcybiskup Nikanor Kamiński od 1893 r. do objęcia katedry warszawskiej kierował diecezją w Archangielsku, Smoleńsku, Orle, Jekanterinburgu i Grodnie. Por. I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi*, cz. I, s. 558.

⁶⁹ S. I. Żyłjuk, *Rosijska Cerkwa na Wołyni...*, s. 14.

wyznawców prawosławia znajdowało się na terenie diecezji wołyńskiej. Diecezja ta liczyła w 1912 r. 2 698 377 wiernych skupionych w 1 321 parafiach wchodzących w skład 12 dekanatów⁷⁰. Biskupstwo wołyńskie było najbardziej zasobne pod względem materialnym. Sama Ławra Poczajowska dostarczyła władzom eparchii w 1913 r. 25 tys. rubli dochodu⁷¹.

W końcu XIX stulecia ukształtowały się ruchy narodowe na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego i nastąpiła bliska korelacja między narodością a religią. W 1897 r. na terytorium Rosji dominowała ludność prawosławna (75%) mieszkającej głównie w europejskiej części Rosji i na obszarach syberyjskich skolonizowanych przez Rosjan. W peryferyjnych prowincjach Imperium prawosławie było słabo rozpowszechnione. W Królestwie Polskim dominowali katolicy, w Finlandii, Estonii, Łotwie protestanci, a w Azji Środkowej muzułmanie. Według oficjalnych danych statystycznych Świętobliwego Synodu z 1914 r. do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego należało ponad 100 milionów wiernych, z czego około 607 tys. zamieszkiwało dawne tereny Królestwa Polskiego⁷². Kościół ten posiadał 73 diecezje, 163 biskupów, 51 105 duchownych świeckich, 1 025 monasterów z 94 629 mnichami i mniszkami, 54 174 cerkwi, 25 593 kaplic, 4 akademie duchowne, 57 seminariów duchownych, 185 małych seminariów duchownych, 37 528 szkół parafialnych, 291 szpitali, 1 113 domów opieki społecznej, 34 497 bibliotek parafialnych. W 550 monasterach męskich przebywało 11 845 mnichów i 9 435 nowicjuszy, a w 475 monasterach żeńskich było 70 283 mniszek w tym 56 026 pozostających w nowicjacie⁷³.

Istotne zmiany w sytuacji wyznaniowej na terenie diecezji warszawsko-przywiślańskiej, chełmsko-lubelskiej, wołyńskiej, litewsko-wileńskiej i grodzieńsko-brzeskiej nastąpiły po wybuchu I wojny światowej. Tereny diecezji warszawsko-przywiślańskiej i chełmsko-lubelskiej zostały zajęte przez wojska niemieckie i austriacko-węgierskie. Większość duchowieństwa i wiernych tych diecezji została ewakuowana w głąb Rosji w 1915 r. wraz z rosyjską administracją. Arcybiskup Mikołaj (Ziorow)

⁷⁰ *Пам'ятна книжка Волинської Губернії на 1913 год*, Żitomir 1912, s. 54-65; 110-113; S. I. Żyljuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni...*, s. 166-168.

⁷¹ I. M. Pokrowskij, *Russkije jeparchii w XVI-XIX w., ich otkrytije, sostaw i pieriedity*, t. II, Kazań 1913, s. 314; 364.

⁷² P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 118.

⁷³ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 444.

również był zmuszony do opuszczenia Warszawy. Wraz duchowieństwem zostało wywiezione wyposażenie i utensylia cerkiewne. Sobór św. Aleksandra Newskiego został przekształcony w garnizonowy katolicki kościół św. Henryka, z którego korzystali luteranie i rzymskokatolicy. W 1916 r. sobór katedralny Św. Trójcy przekształcony został na kościół katolicki. Podobny los spotkał wiele innych prawosławnych obiektów sakralnych na terenie wspomnianych wyżej diecezji. Śmierć arcybiskupa Mikołaja 20 grudnia 1915 r. oraz zajęcie terytorium diecezji warszawskiej i chełmsko-lubelskiej przez wojska państw centralnych spowodowała, że Synod nie obsadził katedrę w Warszawie. Czasowo obowiązki biskupa warszawskiego powierzono dopiero w kwietniu 1917 r. władcyce Joasafowi (Kallistowi), ale i ten musiał zrezygnować z tej godności w 1918 r. wobec braku realnych perspektyw zarządzania nielicznymi już na terenie diecezji warszawskiej parafiami prawosławnymi.

Odmienne wydarzenia nastąpiły na terenie diecezji wołyńskiej. Diecezja ta była w latach 1914-1919 zarządzana przez arcybiskupa Eulogiusza. Po wybuchu wojny arcybiskup. Eulogiusz stanął w Żytomierzu na czele „Diecezjalnego komitetu niesienia pomocy potrzebującym w okresie wojennym”. W wyniku jego starań powstały punkty sanitarne, szpitale i lazarety. W pierwszej fazie wojny po zajęciu Lwowa przez wojska rosyjskie do miasta przybył wraz z duchowieństwem arcybiskup. Eulogiusz i rozpoczął skłaniać grekokatolików do przystąpienia do prawosławia. Część proboszczów unickich wywieziono w głąb Rosji lub zmuszono do wyjazdu do Austrii. Na wakujące parafie unickie przybyło ponad 200 duchownych prawosławnych. 19 września 1914 r. aresztowany został metropolita unicki Andrzej Szeptycki, którego osadzono w monasterze w Suzdału. Metropolita Szeptycki przebywał tam do rewolucji w 1917 r.⁷⁴ Zakończenie akcji „nawracania” unitów nastąpiło po wkroczeniu w czerwcu 1915 r. wojsk niemieckich do Galicji i zajęciu Lwowa z częścią Wołynia. W odwecie za sprzyjanie Rosjanom około 300 duchownych unickich zostało aresztowanych przez władze austriackie⁷⁵. Arcybiskup. Eulogiusz kierował wówczas akcją ewakuacyjną w wyniku, której wywiezione zostało w głąb Rosji z terenu diecezji wołyńskiej duchowieństwo prawosławne i ruchomy majątek cerkiewny. Biblioteka, archiwum, utensylia

⁷⁴ N. Polońska-Wasilenko, *Istoria Ukrajiny*, t. II, Kijów 1992, s. 445; S. Żyłjuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyńi*, s. 127-128.

⁷⁵ T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki...*, s. 649.

cerkiewne i relikwie świętych Ławry Pocajowskiej trafiły do Charkowa. Po ponowny zajęciu Wołynia przez wojska rosyjskie w kwietniu 1916 r. arcybiskup. Eulogiusz polecił podległemu mu duchowieństwu powrót do swych parafii. Nie wszystkie świątynie nadawały się do użytkowania. W powiatach łuckim, dubińskim i krzemienieckim jedynie 57 cerkwi było w dobrym stanie. Większość z pozostałych było zrujnowanych (13), uszkodzonych (41), z rozgrabionym uposażeniem (14) i sprofanowanych (75)⁷⁶. W tej sytuacji ordynariusz diecezji wołyńskiej podjął szereg działań, ażeby przywrócić funkcjonowanie życia parafialnego. Biskupi wikariusze diecezji wołyńskiej przeprowadzili wizytacje parafii, szkoły i klasztory, odnowili działalność misyjną⁷⁷. W latach 1916-1917 arcybiskupowi Eulogiuszowi udało się dokonać odrodzenia całej struktury diecezjalnej i dostosować jej funkcjonowanie w warunkach wojennych. Trwałość tej struktury nie zniszczyły działania zbrojne, wybuch rewolucji bolszewickiej i znalezienie się eparchii w nowych warunkach prawno-państwowych w 1918 r.

Ważną rolę w okresie I wojny światowej odgrywał biskup krzemieniecki Dionizy (Waledyński). Władyka od 1914 r. prowadził szeroką akcję charytatywną, organizował pomoc rannym i rodzinom rezerwistów. Jako nieliczny z hierarchów prawosławnych władyka Dionizy nie opuścił swojej katedry. Biskup pozostawał w Krzemieńcu do 1918 r., prowadząc działalność duszpasterską, zwłaszcza w środowisku żołnierzy wyznania prawosławnego⁷⁸.

W momencie zakończenia I wojny światowej na terytorium tak zwanego „Kraju Przywiślańskiego” i „Północno-zachodniego” pozostało tylko 10 duchownych oraz dwóch biskupów: władyka wileński – Tichon (Bielawin), późniejszy patriarcha moskiewski i władyka krzemieniecki – Dionizy, późniejszy metropolita warszawski. W 1917 r. powrócił do Grodna wikary eparchii grodzieńskiej biskup białostocki – Włodzimierz (Tichonicki). Biskup wileński Tichon udał się w 1917 r. do Moskwy na rozpoczynający się sobór Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W drodze do Moskwy towarzyszył mu władyka białostocki⁷⁹. Możliwość reewakuacji od 1918 r. i prześladowanie Kościoła po wybuchu rewolucji bolsze-

⁷⁶ I. Antonowicz, *Strasznyje cifry*, „Wołyńskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1916, nr 9, s. 97.

⁷⁷ S. Żyljuk, *Rosijska Cerkwa na Wołyni*, s. 129.

⁷⁸ *Świątynie prawosławne w Polsce*, Warszawa 1933, s. 13.

⁷⁹ A. K. Switcz, *Prawosławna Cerkow w Polsce i jej awtokefalijska*, [w:] *Prawosławna Cerkow na Ukrainie i w Polsce w XX stoletii 1917-1950 gg.*, Moskwa 1997, s. 92.

wickiej w Rosji spowodowały masowy powrót ludności prawosławnej i duchownych do opuszczonych parafii. Powstanie II Rzeczypospolitej i obalenie caratu spowodowało, że Kościół prawosławny znalazł się w zupełnie nowej sytuacji społeczno-politycznej.